

TERMINOLOGIYANING TILSHUNOSLIK FANI SOHASI SIFATIDA SHAKLLANISH TARIXI

Usmonova Shaxnoza Yoqubjon qizi

Tabiiy yoʻnalishlar boʻyicha chet tillari kafedrasida oʻqituvchisi.
usmonovashahnoza40@gmail.com

Bugungi kunda dunyo tilshunosligining eʼtiborida turli xil mavzular qatorida terminologiya dolzarbligicha qolmoqda. Hozirgi paytda zamonaviy tilshunoslikda yanada aktuallashtirilgan va chuqurroq oʻrganilayotgan “terminologiya”ni topish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Terminologiya lingvistik tadqiqotlarning aktual yoʻnalishlaridan biridir. Termin soʻzini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin-aniq obyektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yigʻindisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi soʻz hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan soʻz termin boʻlishi mumkin.

Fan va texnikada termin sunʼiy oʻylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus soʻz sanaladi. Bunday soʻzlarning qoʻllanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi. Umumtil terminlaridan farqli oʻlaroq, ilm-fan, texnikaga xos terminlar iyerarxik birliklar sifatida terminologik sistemalarga birlashadi, ular oʻz maʼnolariga faqat ayni sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik maydon mos keladi.

Bugunga kelib terminologiya masalasining avj olishi, bir tomondan, ilm-fanning dinamik rivojlanishi sababli yangi tushunchalarning yuzaga kelishi va koʻpayishi bilan bogʻlansa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni, rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarning yetarli darajada oʻrganilmaganligi bilan bogʻliq hodisa deb izohlanadi.

Terminologiya keng maʼnoda leksikaning bir qatlami boʻlib, ijtimoiy hayotning turli sohalarida fan, texnika va boshqa sohalarda qoʻllaniladigan terminlarning majmuidir. Terminologiya tor maʼnoda fan yoki texnika, ishlab chiqarishning maʼlum bir sohasiga oid terminlar tizimining yigʻindisini tashkil etadi. Har bir fan, texnikaga oid boʻlgan terminlar birlashtirilib, terminologiya deb ataladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida oʻrin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. Terminologiyaning til lugʻat tarkibidagi roli haqida ikki dunyoqarash mavjud. Birinchi gʻoyaga koʻra, terminologiya adabiy til leksikasining mustaqil qatlami tarzida eʼtirof etilsa, ikkinchi taʼlimotga muvofiq u adabiy til soʻz boyligi tarkibidan ajratiladi, “alohida turuvchi” obyekt tarzida baholanadi va nutqning turlari (sheva, jargon, jonli soʻzlashuv)ga tenglashtiriladi.

Ma'lumki, «terminologiya» lotincha «terminus» va grekcha «logos» so'zlaridan olingan bo'lib, «terminlar haqidagi fan» ma'nosini bildiradi.

A.D.Xayutin ingliz tilining etimologik lug'atiga asoslanib, terminologiya so'zi ilk bor nemis olimi S. Shyutz tomonidan qo'llanilganini ta'kidlaydi. Uning aniqlashicha, ushbu so'z ingliz, fransuz tillarida XVIII asr oxirlarida, rus tilida esa XIX asr boshlarida iste'molga kirgan. Ma'lumotlarga ko'ra, avstriyalik terminolog va esperantolog olim Oygen Vyuster texnikaga oid terminlarni o'rganib, o'z monografik tadqiqoti orqali terminshunoslik maktabiga asos solgan. X.Felber dunyodagi birinchi terminologiya bo'yicha xalqaro o'quv qo'llanmasini chop ettiradi (Fransiyaning poytaxti Parijda, 1984 yil). Qolaversa, Yevropa tilshunosligi rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan, Jeneva universitetining professori, shveysariyalik tilshunos olim Ferdinand de Sossyur nazariyasida, Jeneva tilshunoslik maktabi vakillari Sh.Balli, A.Seshening ilmiy asarlarida, fransuz sotsiologik maktabi namoyandalari A.Meyye, J.Vandriyes kabilarning ilmiy ishlarida terminlar va terminologiya haqida ilmiy-nazariy qarashlarni kuzatish mumkin. Jahon tilshunosligida esa F.Y.Mauler, Y.V.Moshnyaga, A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya, N.V.Vasilyeva, N.I.Arnold kabi olimlar terminologiya sohasining mavjud muammolariga e'tibor qaratib, o'ziga xos, original yechimlar taklif etishgan.

Terminologiya 1930-yillardan boshlab rus tilshunoslarning tadqiq obyektiga aylandi. D.S.Lotte terminologiyani nazariy masalalari rivojlanishining negizida terminologiyani til fanining alohida sohasi sifatida rivojlantirishda katta xissa qo'shgan. U dastlab terminologiyani tizimlashtirish, unifikatsiya qilish va standartlashtirish zarurligi to'g'risidagi masalani ko'tardi. Shu sababli ishlab chiqqan termin nazariyasining asosini tashkil etdi. D.S.Lotte terminlarni boshqa til birliklaridan va terminologiyani tilshunoslikning boshqa tarmoqlaridan farqlashning lingvistik mezonlarini ishlab chiqdi. Shu nuqtai nazardan, uning tadqiqotida "ideal termin" masalasi muhim o'rin tutadi. Terminlarning kategorik xususiyatlariga noaniqlik, aniqlik, qisqalik, sinonimiya va tarmoq ichidagi omonimiyadan mahrum bo'lish, shuningdek, tovush qobig'i bilan bog'liq. D.S.Lotting xizmatlari, shuningdek, terminshunoslikda o'zlashtirish muammosiga katta e'tibor berish, o'zlashma terminlarni tasniflash mezonlarini taklif qilishdir. Shuningdek, u o'zi ishlab chiqqan ba'zi imlo qoidalariga, ayniqsa, murakkab terminlarga e'tibor qaratadi. D.S.Lotte tadqiqotlarida terminologiyani asosiy muammolariga o'ziga xos yechim topildi va shu bilan ilmiy terminologiya rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

V.P.Danilenko asosan rus terminologiyasini o'rganish bilan shug'ullangan va o'z tadqiqotlarida D.S.Lotte gipotezasining nomuvofiqligini isbotlagan. U termini maxsus so'z sifatida emas, balki maxsus vazifadagi so'z sifatida ko'rib chiqish qonuniyatini tasdiqladi. Terminologiyani lingvistik qonuniyatlarini o'rganishga

ingliz, fransuz nemis va rus tillarida zamonaviy terminologik tizimlarni o'rganish bilan shug'ullangan L.B.Tkacheva katta hissa qo'shdi. O'z tadqiqotida u ma'lumotlarini kompyuterda qayta ishlashdan foydalangan. L.B.Tkacheva terminologiyaning turli jihatlarini o'rganar ekan, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni ta'minlashda terminlarning roliga alohida e'tibor berdi. U o'z asarlarida onomasiya holati va faraziy terminlar bilan bog'liq muammolarni ko'rib chiqdi. Uning termin haqidagi nuqtai nazari V.P.Danilenkoning "termin - bu maxsus funktsiyadagi so'z" degan nuqtai nazariga to'g'ri keldi va bu fikr, bizning fikrimizcha, eng to'g'ri. B.N.Golovinning terminologik tadqiqotlari tilshunoslikda ko'plab munozaralarga sabab bo'ldi. U terminlarda sinonimiya bo'lishi mumkin emas, deb hisoblab, ma'nolarning o'ziga xosligini bildirish uchun "sinonimiya" tushunchasini "dublet" bilan almashtirishni taklif qildi. Biz bunga qo'shila olmaymiz, chunki sinonimik terminlar ham mutlaq, ham nisbiy bo'lishi mumkin va "dublet" har doim nisbiy narsadir.

Motivatsiyalangan terminlar muammosiga birinchi marta D.S.Lotte, T.L.Kandelaki va boshqalarning terminologik ishlarida to'xtalib o'tilgan.

T.L.Kandelaki tadqiqotida terminologik tizimdagi ichki ierarxik munosabatlarni ochib beruvchi ma'lum toifalar asosida terminologiyani qismlarga ajratish taklif qilingan. Oldingi tadqiqotchilar singari, u termin uchun bir qator talablarini ilgari surdi. T.L.Kandelaki terminshunoslikda asossiz o'zlashtirishga qarshi chiqdi, o'zlashma har qanday bilim sohasidagi mutaxassislar o'rtasidagi muloqot jarayoninigina murakkablashtiradi, deb hisobladi. O'zlashmalardan voz kechib, o'z til vositalaridan foydalanishni taklif qildi. D.S.Lotte singari u ham kereksiz terminlarga qarshi chiqdi.

E.S.Kubryakova til birligining motivatsiyasi muammosini uning morfologik tuzilishi nuqtai nazaridan o'rganib chiqib, motivlangan va motivlanmagan til birliklariga o'ziga xos ta'rif berdi. Shuningdek, terminlarni shakllantirish usullaridan biri - morfologik (affiksatsiya)ni ko'rib chiqib, bu usulda ko'p hollarda motivlangan terminlar yuzaga kelishi yaratiladi. U qisqartma terminlarni motivlanganlarga ham motivlanmaganlarga ham kiritmasdan, ular o'rtasidagi oraliq bo'g'in deb hisoblaydi. Qayd etish joizki, qisqartmalarning til birliklarining terminologiya vositalaridan biri sifatidagi maqomi, jumladan, ularning terminologiyada motivatsiya darajasi yetarlicha o'rganilmagan.

Har qanday muayyan maqsadlar uchun mo'ljallangan tilning yadrosini, terminologiya deb atalgan maxsus leksika tashkil qiladi. Terminlar u yoki bu tabiiy tilning lug'aviy qismi sifatida o'rganib chiqilishi mumkin, ammo ular terminologik tizimda keng ma'noda millat tilining funksional xilma-xilligida aks etadi hamda muayyan maqsadlar uchun mo'ljallangan tilga nisbatan kengroq hisoblanadi. Grammatik jihatdan muayyan maqsadlarga mo'ljallangan til umumiy tilga nisbatan imkoniyati cheklangan. U millat tilining bir bo'lagi sifatida qaraladi. Shuningdek,

terminologiya va nomenklaturalarga qo‘shimcha ravishda nutqning eng tipik turlarini ham o‘z ichiga oladi.

O‘zbek terminologiyasining shakllanishini bir qator olimlarimizning izlanishlarida kuzatishimiz mumkin. Xususan, N.A.Baskakov, N.K.Dmitriyev, B.U.Oruzbayeva, R.A.Urekenova, M.Sh.Gasimov, A.S.Orudjaliyevalarning turkiy tillar materiallari asosida terminlarni o‘rganish bo‘yicha ishlarini ko‘rsatish mumkin.

Shunigdek, terminologiya borasida professor U.Tursunovning fikrlari bugungi tilshunosligimiz uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ulug‘ Tursunov terminologiya borasidagi qarashlarni umulashtiradi, munosabat bildiradi, teminlarning hosil bo‘lishi, tartibga solinishi, terminlarni to‘plash, guruhlash borasida o‘z qarashlarini bayon etgan. Olim o‘z asarlarida asosan ikki masalaga alohida yondoshgan. Bulardan birinchisi terminlarning qo‘llanilishi bo‘lsa, ikkinchisi terminologiyaning boyish manbalaridir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Мадвалиев А. Термин ва терминография хусусида / Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2017. – Б.29.
2. Исмаилов Ғ. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши: Филол. фан. номз.... дисс.автореф. – Тошкент, 2011. – Б.7-8.
3. Владимиров В.В.,Фомин И.А. Основы районной планировки. – М.: Высшая школа,1985. – 222 с.
4. G‘ulomov P., Mirakmalov M. Toponimika va geografik terminshunoslik – Toshkent, 2005. – 75 b.
5. Сычева А.В. Основы ландшафтной архитектуры – Минск, Парадокс, 2002 – 88 с.
6. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983 – 350 с.
7. Берг Л.С. География и ее положение в ряду других наук/ Сб.: Вопросы страноведения. – М.-Л., 1925 –50 с.
8. Usmonova, Sh. Y. (2023). O‘zbek va ingliz tilida landshaft atamalarining qiyosiy tahlili. Ta’lim, fan va Innovatsiya. 3-son,481-485 b.
9. Usmonova, Sh. Y. (2023). Structural features of landscape terms in Uzbek and English languages. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences (EJHSS) 24(4),44-48 p
10. Palmer F.R. The English verb. London: Longman, 1988.